

Filep Tamás Gusztáv

„A NEMZET MINT TISZTA IDEALITÁS” JOÓ TIBORRÓL

A Magyar Történelmi Társulat 1943-as közgyűlésén Hóman Bálint elnök egyszerre bírálta a történettudomány két, szerinte szélsőséges és egymással szemben álló irányzatát, azok metodikáját, a népiségtörténet fajkutatásba hajló változatát és a szellemtörténeti nemzetfogalom-kutatást.¹ Ez utóbbinak a művelői szerinte „az igazi historizmustól távolálló spekulációval valami elspiritualizált, ködös nemzetfogalmat állítanak szembe a népnemzet s egyszersmind a történeti nemzet fogalmával”, s „a mai népben és nemzetben pusztán életszemléleti, erkölcsi és akarati tényezők által meghatározott szellemi terméket látnak”. Hóman azokat a citátumokat, amelyek révén az utóbbi irányzatot vélte leplezhetőnek, Joó Tibor munkáiból vette. Mályusz Elemér pedig, a népiségtörténeti irányzat magisztere a magyar történetírásról szóló vitáiratában² szintén kiemeli Joó Tibor szerepét e számára idegen nemzetfölfogás népszerűsítői között. Ezekben az években egyébként is minden szakmabeli számára világos volt, hogy a Hóman emlegette „erkölcsi és akarati tényezők által meghatározott” nemzet bölcséleti meghatározása, a magyar történelemre vonatkozó ismeretekből való levezetése elsősorban Joó munkájának eredménye. Noha a nemzet e szellemtörténeti fölfogása a harmincas–negyvenes években politikai állásfoglalást is jelentett – a függetlenség védelmét az Európát átszerkesztő német birodalmi programmal szemben –, Joó Tibor merőben tudomány- illetve filozófiatörténeti szempontok alapján alakította ki koncepcióját. Pályája első szakaszában egyik legfontosabb kutatási területe a magyar filozófiai gondolkodás története volt; vélhetően egy tervezett történetfilozófiai szintézis számára gyűjtött ekkor anyagot. Erre következtethetünk második nagyobb lélegzetű, Ernst Troeltschről szóló, illetve a történetfilozófia mi-
benlétét, szerepét vizsgáló munkájából (is). (Első terjedelmesebb művében a rendszeralkotó magyar filozófussal, Böhm Károllyal foglalkozott.)

Ernst Troeltschnek Joó Tibor nagy jelentőséget tulajdonított a szellemtörténet metodikájának kidolgozásában (későbbi, 1935-ben megjelent, *Bevezetés a szellemtörténetbe* című könyvében is tárgyalta munkásságát), de szerinte a német tudóst a történetfilozófia feladatának meghatározásában néhány tényező tévútra vitte. Troeltsch nem határolta el

¹ HÓMAN Bálint: *Elnöki megnyitó beszéd* [a Magyar Történelmi Társulat 1943. évi június 10-én tartott közgyűlésén], Századok 1943, 137–153. p.

² MÁLYUSZ Elemér: *A magyar történettudomány*, Bolyai Akadémia (Bolyai Könyvek), Budapest, 1942.

ugyanis egymástól a történetfilozófia metódusát – amit Joó szívesebben nevezett volna történelemlogikának – és a történelmet – Joó értelmezésében: a „lett dolgok”-kal foglalkozó tudományt –, sőt a kettő szétválasztásának igénye meg sem fogalmazódott benne. Troeltsch normát akart kidolgozni a jövő számára, s ezt az addigi történetből nyert ismeretek nyomán megszerkesztendő kultúrszintézis révén vélte teljesíthetőnek, amelyet viszont a teológiai alapozású etikai norma kontrollja alá helyezett. Csak a lezárult korszakok kutatását és értelmezését ismerte el a történetfilozófia feladatánaként, s emellett megvalósíthatatlannak gondolta a világtörténelem megírását, sőt kétségbevonta az egységes emberi történet létét. Megismerhetőnek csak az európai történet totalitását tekintette, s minthogy ezen belül a legérvényesebb szellemi vonulatnak a kereszténységet tartotta, célként is a kereszténység története megszerkesztését tűzte ki. E ponton, utókora által szinté sohasem forgatott e korai munkájában megtalálhatjuk Joó Tibor világértelmezésének haláláig töretlenül kimutatható elemét:

Troeltsch szerint [...] a történelem tárgya az individuális jelentéstotalitás. Tehát egyéni hatások egyéni egysége. Ebből önként következik, hogy a történelem tárgyának a határa egybeesik az egyéni hatások összehatása lehetőségének a határával. A történelem legtágabb tárgya az egyének ama csoportja, melyen belől még lehetséges a kölcsönhatás. Éppen ezért Troeltsch a kultúrkört tekinti ilyen legtágabb totalitásnak, és az emberiség egységét tagadja. [...] De ha figyelmesen áttanulmányozzuk az itt idézett helyeket, akkor kiderül, hogy Troeltschnek erre a korlátozásra ugyanaz a titkos motívum adott ösztönzést személyiségében és személyes problémájában, mint amely a normatív erőt az objektív szellemben³ tételeztette vele. Ha elfogadja az egyetemes emberiség eszméjét, s valóban egyetemes történetet tesz a történetfilozófiai vizsgálat tárgyává, akkor könnyen lehet, hogy nem az óhajtott keresztyén-európai hagyományok új kultúrszintézisét kapja eredményül. S így történt meg az a csodálatos dolog, hogy ez az oly mélyen keresztyén férfiú a legmélyebben keresztyén gondolatot ejtette el, az univerzalizmus gondolatát.⁴

Joó Tibor, a Protestáns Szemle állandó szerzője több rész tanulmányt szentelt annak, hogy az emberi nem a fölfedezések és az azokat követő integráció révén folyamatosan egységesül, a 20. században már léteznek a kultúrának a világ minden pontján ható azonos

³ Eduard Spranger szerint – és ez Joó Tibor szellemtörténet-értelmezésének egyik központi eleme lesz – a szellemnek három síkja van. Beszélhetünk szubjektív, objektív és normatív szellemről: a szubjektív szellem maga a személyiség, a maga egyéni értékirányultságával, az objektív szellem az a személyfölötti „tárgyi valóság”, amelyet a szubjektív szellemek kölcsönhatása hoz létre, a normatív szellem pedig mindkettő fölött áll, s normaként, megvalósítandó feladatként munkál bennük.

⁴ JOÓ Tibor: *A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete*, Az Egyetem Barátainak Egyesülete (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae), Szeged, 1931, 83.

vonásai; egyébként pedig az emberiség biológiailag egynemű, azaz semmi sem jogosít föl arra, hogy lemondjunk erről az egységről, amelyben minden nemzeti kultúrának megvan a maga szerepe. Ezért aztán a modern nacionalizmus 20. századi változatát, amely „izolációs örületbe” torkollott, maradéktalanul elutasította. Szembefordult tehát az új kollektivismusokkal, amelyek szerinte voltaképpen partikularizmusok. A történetfilozófia diszciplínája nem arra való, hogy megoldja a történet problémáit, arra sem, hogy receptet adjon a jövő számára. Nem az a dolga, hogy az emberiség történetét kauzális (tehát természettudományi) vagy teleologikus összefüggésekbe helyezze. Létezik a priori a történetfilozófia számára, de ez nem azonos a teológia közvetítette etikai normákkal, hanem a szellem kategóriáinak és funkcióinak rendszere, mely a priori a tapasztalathoz képest. A történetfilozófia feladata „a történet tényei totalitásának a szellem funkcióiból való magyarázata”.⁵ Az egység nem homogenitást jelent: a harmónia ellentétek egysége. Joó Tibor számára az volt a leglényegesebb kérdés, hogy mivel járult hozzá ehhez a magyar kultúra, különösen a filozófia, a módszeres, rendszeres világértelmezés.

A magyar szellemi életnek talán egyik ismeretágát – egyik „tudatformát” – sem érte akkora totális vereség az 20. század második felében, mint a filozófiát. A Nyugat, az Újhold vagy a népi írói mozgalom hagyománya az 1960-as évektől újra föl-fölbukkant az irodalmi életben, de a század első felének bölcséleti iskolái legfőnnebb a „munkásmozgalom” ideológiájával megalapozott filozófiatörténeti földolgozásokban kaptak helyet, vagy az „ideológiakritiká”-ban, negatív példa gyanánt. A magyar filozófia hagyományatlansága ennek ellenére nem a marxizmus-leninizmus egykori egyeduralmának következménye; így volt ez már az 1930-as években is. Joó Tibor több tanulmányban is fölhívta a figyelmet a magyar bölcsélet s általában a magyar tudományosság folytonossághiányára. Az 1935-ben a Magyar Szemlében közölt programcikkében Erdélyi János 19. századi filozófiatörténeti kutatásait ismertette.⁶ Erdélyi a korábbi évszázadokból, a skolasztikától kezdődően gazdag és rétegzett magyar filozófiai *hagyaték* létre hívja föl a figyelmet, amelyből viszont nem teremtődött *hagyomány*. Ennek egyik okaként Erdélyi és az ő tételeit továbbgondoló Joó a 19. században kialakuló modern nemzettudat egy bizonyos dogmacsoportját jelölte meg. Ennek lényege az, hogy a magyarságot állítólagos őseredeti alkata racionalizmusra, kontemplálódás helyett gyors problémamegoldásra készíti a magyar ember józan és reális, „természetéhez nem illik a filozófia elvont, haszontalan szócséplése”. Joó szerint ez a tévhit három forrásból táplálkozik, de mind a három „általános európai motívum”, nem pedig magyar jelenség. E század uralkodó áramlatai voltak a pozitívizmus, a pragmatizmus és a materializmus, kísérőjelenségük pedig az általános filozófiaellenesség, összefüggésben a technikai vívmányok kultuszával, a gyakorlati használhatóság

⁵ Uo., 89.

⁶ Joó Tibor: *Magyarság és filozófia*, Magyar Szemle XXV. [1935], 359–363.

igényével. Ugyanakkor nyílt szembefordulás volt ez a német idealizmussal és a metafizikai filozófiai rendszerekkel. Minthogy a romantikus nacionalizmus korában „minden koráramlatot legott nemzeti sajtáságnak is kineveztek”, meg sem vizsgálva, hogy korábról kimutatható-e magyar szellemi életben, „tehát csakugyan általános vonása-e a mindenkori magyarnak”, „az Európa-szerte általános pozitivistá filozófiaellenességet is alapvető magyar jellemvonásnak tették meg”.

Joó Tibor pályáján fontos teret foglal el tehát ezeknek a hagyományoknak az újrafölépítése. Sokszor tűnik föl szövegeiben a 19–20. század két rendszeralkotó filozófusának, Böhm Károlynak és Pauler Ákosnak a neve, s a korabeli szakmai bölcseleti munkáknak is az egyik legszorgalmasabb recenzense lett. Ő maga a Böhm nevéhez köthető *kolozsvári iskola* második generációjának a tagja volt; ezt a csoportot Hanák Tibor „a neokantianizmus értékelméleti irányának leányvállalata”-ként aposztrofálta,⁷ amelynek teljesítményei szerinte nem maradtak el a korabeli hasonló gyökerű német csoport (a badeni iskola) eredményei mögött. Az 1901-ben Kolozsvárt született Joó Tibornak az első világháború után Szegedre költözött *kolozsvári* Ferenc József Tudományegyetemen a leghűsegebb Böhm-tanítvány, Bartók György volt a tanára.

A nemzet összetevőinek, jellemzőinek kutatása „a filozófiátlanság mítoszát”-nak tagadása kapcsán jelenik meg Joó Tibor munkásságában. A másik fontos tényező a nemzeti nyelv szerepét illető fölismerés volt; már idézett, *Magyarság és filozófia* című tanulmányában fölhívta a figyelmet „a nemzeti irodalom fogalmának fogyatékos értelmezésére”, arra, hogy a(z úgynevezett) „nemzeti nyelvnek valami mámoros tiszteletében” a középkori latin nyelvű magyar szövegeket kirekesztették a nemzeti irodalomból. (Olyan ez – hoz szemléletes példát e föl fogás abszurdítására –, mintha Descartes-ot kivetnék a francia irodalomból arra hivatkozva, hogy latinul írta meg a *Meditationest*.) A további, a nemzettel kapcsolatos könyveiben, de kisebb tanulmányaiban, sőt apróbb jegyzeteiben, glosszáiban is igyekezett leszámolni a nemzet mibenlétét érintő babonákkal. Azt, hogy mi érdemlegeset lehet elmondani a (magyar) nemzetről, akkor tudhatjuk meg, ha előbb kibontjuk, mikor mit tekintettek nemzeti tulajdonságnak, mikor mi volt – miből lett – a hagyomány. (Logikusan következik ebből, hogy az ő értelmezésében a modern [liberális] nemzetnek volt történelmi előzménye.) Az első, döntő kérdéscsoport az lett, hogy mennyiben tartható, igazolható a közkeletű nemzetértelmezés. Ez adja *A magyar nemzeti szellem* (1937), *A ma-*

⁷ HANÁK Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*, Göncöl, Budapest, 1993, 86. Joó Tibor egy, a harmincas évek elején megjelent tanulmányában értekezett arról, hogy a magyar tudományosságban két-három évtizednyi különbséggel két újidealista iskola alakult ki, párhuzamosan a hasonló német irányzatokkal: a századfordulón a Böhm vezette kolozsvári iskola (melynek másik jelentős alakja a pedagógus Schneller István volt), majd később a budapesti egyetemen a Pauler Ákos körül létrejövő szellemi kör. Paulerék a kolozsvári eredmények ismeretének hiányában fordultak mintáért a német tudományossághoz. A két iskola csak az 1930-as években kapcsolódott össze, a történész Révész Imre személe révén. Lásd JOÓ Tibor: *A magyar tudomány útjai*, Magyar Szemle XII. [1931], 74–76.

gyar nemzeteszme (1939) és *A magyar nacionalizmus* (1941) című munkáinak egyik fontos rétegét. A magyar história ezer évéből kivont adatokkal bizonyította be e műveiben, hogy a közgondolkodás szerint a nemzetet képező kritériumok *egyike sem* elengedhetetlen nemzetkonstruáló tényező. A középkorra és a kora újkorra vonatkozó legfrissebb kutatási eredmények ismeretében tucatszámra hoz föl példákat arra – sokszor éppen a magyar politika és kultúra vitathatatlanul legkiemelkedőbb alakjain bizonyítva be tételei igazát –, hogy sem a „nemzeti” nyelv, sem a közös származás, sem a közös állampolgárság, sem a közös kultúra nem szükségszerű ahhoz, hogy valaki a nemzet tagja legyen, elengedhetetlenek viszont ehhez az utóbb (például) Hóman által bírált tényezők. Legrészletesebben *A magyar nacionalizmus*ban ismertette a modern európai nacionalizmusok kialakulását és közép-európai térnyerését, s azt, hogy a nyugat-európai változat hogyan szorította ki – főként az 1800-as években – az általa tételezett „eredeti” magyar nemzetfogalmat, amely szerinte a nomád birodalomnak az alattvalók etnikuma iránti közömbössége és a keresztény univerzalizmus kontaminálódásának szülötte.

E könyvek másik rétege a történelmi és bölcséleti érvelés a világkultúra egységében is fönntartható, értékképző erőként tételezett „humanista nacionalizmus” (például Széchenyi István eszmerendszere) érvényessége mellett. Jó hitt a nemzet depolitizálásának szükségességében; a nemzeti ellentéteknek idővel ugyanúgy el kell tűnniük, fejtette ki több ízben is, mint azoknak az indulatoknak, amelyek egykor a vallásháborúkhoz vezettek. Ennek alapfeltétele viszont a nemzet és az állam – tehát egy szellemi struktúra és egy specifikusan bürokratikus intézmény – szétválasztása; az egyik érve ezek „lényegben rejlő különállása mellett” az, hogy a nép vagy nemzet nem azonosul, sőt szembefordulhat az állammal, gyakran „nem helyesli azt, amit az állam akar vele”.

A könyvek további lényeges vonulata az, amelyben a szerző elhatárolja egymástól a „faj”-t (azaz a *fajtát*), a népet és a nemzetet, s amelyben ismeretelméleti módszerrel bizonyítja be a tudatosság más, magasabb szintjét jelentő nemzet fölényét a másik kettővel szemben, továbbá elvégzi a fajelmélet kritikáját és leszámol a „fajtisztaság” babonájával – a fajták ugyanis már a nemzetek kialakulása előtt fölbonthatatlanul összekeveredtek (aminek igen szemléletes példája éppen a magyar nemzet). A Magyar Filozófiai Társaság erről szóló vitájában azon álláspontját sem rejtette véka alá, hogy „a mai intézményes kísérletek e keveredés meggátlására múló próbálkozások”.⁸ Végül elvágta a nemzetnek a természetibe, a biológikumba vezető gyökérszálát – az elmélet logikus következménye ugyanis az az állítás, hogy a nemzet a szellemből ered, nem a fajtából, illetve a népből (ott áll ugyanis a nép és a nemzet között a tudatosság fokozata) –, s ami végül a szemlélő előtt áll: a hivatásnemzet, „a nemzet mint tiszta idealitás”. Ez az utóbbi elhatárolás az elmélet

⁸ *Mi a nemzet?* A M. Filozófiai Társaság vitaülése 1939. november hó 14-én, Athenaeum 25. [1939], 379.

szintjén túlságosan is sikeresnek bizonyult. Az intézeti vita során gróf Révay József figyelemztette Joó Tibort: abból, hogy a közös nyelv, a közös származás, a közös kultúra külön-külön nem nemzetképző tényezők, még nem következik az, hogy ezek közül több együtt nem konstruálhatna nemzetet. A történetfilozófusnak a II. világháború alatti publicisztikájában már ott szerepel az is, hogy az így fölfogott nemzet (elsősorban) a népből kapja utánpótlását.

Joó Tibort kora magyar tudományos életében a szellemtörténet-írás legkövetkezetesebb, más oldalról (szerintünk alaptalanul) legtúlzóbb teoretikusának tartották. (Tér hiányában nem szólhatunk most Joó történelemlogikájáról; igyekeztünk megtenni ezt, ha röviden is, máshol, *Történetfilozófia és metafizika* címmel 2001-ben kiadott válogatott írásainak előszavában, s nem adtuk föl a reményt, hogy másutt lesz módunk részletesen interpretálni nézeteit.) Ezen belül azonban nem lehet valamely csoportba besorolni őt; helyesebb talán, ha utalunk a kapcsolathálókra: a Magyar Nemzet létrejöttéig a Protestáns Szemlében és a Nyugatban adta közre legtöbb írását (de természetesen a filozófusok folyóiratában, az Athenaeumban, továbbá Szekfű és Bethlen István Magyar Szemléjében is sűrűn találkozunk szövegeivel). Szegedi éveiben részt vett a diákmozgalomban, az egyetemisták Bethlen Gábor Körének alelnökeként, legelső, önálló kiadványként megjelent előadászövege (*Ady arca a történetphilosophia megvilágításában*, 1928) a kör kiadványainak sorozatában jelent meg, s annak darabjaként adta ki kéziratból Böhm Károly ifjúkori önéletrajzát is, 1930-ban. Budapestre költözve, a harmincas évek közepétől az evangéliumi egyházakhoz kötődő protestáns elitbe tartozott, másrészt pedig a Nyugat esszéíró generációjához, Szerb Antal és Halász Gábor köréhez, illetve velük együtt, továbbá Barta János, Kardos Tibor, Kerecsényi Dezső, Németh László és mások mellett ő is tagja volt az Irodalomtudományi Társaságnak. Ifjúkora óta a klasszicizmus értékeit és a magyar történet szellemi hagyományait integráló Babits Mihályt tartotta igazi mesterének, az élők közül ő volt számára a legfontosabb viszonyítási pont. A *Babits-émlékkönyv*be írt esszéjében már a címválasztással – *A nemzetnevelő* – is érzékeltette, hogy hasznavehetetlennek tartja az elefántcsonttorony mítoszát, s a szövegből az is világossá válik, hogy az erkölcsi értelemben fölfogott nemzet Babits késői műveiben fogalmazódik meg a számára leginkább vállalható formában. A rendkívül tagolt népi írói mozgalomtól az a meggyőződése tartotta távol, hogy az a népet és a nemzetet nem azért választja szét, hogy utóbb összeforrassza; Móricz Zsigmondban látta meg az egyetlen szellemet, akinél „ez a két fél egész és egység”.⁹

Joó a mozgalom azon irányzatával, illetve csoportjaival találhatott közös pontokat, amelyek célja a népnek a nemzetbe emelése volt – tehát a *népi-nemzeti*ekkel. Azokkal viszont, akik a *népnemzet* (tehát az etnikai nemzet, a „faj”) egyeduralmát kívánták megvaló-

⁹ Joó Tibor: *Móricz Zsigmond*, Protestáns Szemle 1939/8., 436.

sítani, mindvégig szemben állt, így például elsőként bírálta Németh László alapvetően polgári, illetve német hatásra kialakított ekkori – *Kisebbségben* című könyvébe foglalt – nemzetfölfogását. A Protestáns Szemlébe írott vitacikkében¹⁰ nemcsak azért illette kritikával Némethet, mert az voltaképpen kizárná a (nép)nemzetből az „asszimiláltak”-at, hanem azért is, mert „a fajmagyarok közt is szigorú szelekciót hajt végre, és kitaszít a magyarság köréből olyanokat, akiket soha senki másnak, mint igazi, jó és hű magyarnak nem tartott” – példának okáért Kazinczy Ferencet és Kölcsey Ferencet. (Természetesen fölfigyelt arra is, hogy Németh László elmulasztotta besorolni Madách Imrét az általa konstruált – tudományos tekintetben természetesen használhatatlan – terminusokkal jelölt csoportokba, „mélymagyar”-nak ugyanis tárgya és életműve alapján nemigen nevezhette, „hígmagyar”-ként viszont mégsem merte emlegetni.)

A történészek közül Joó Szekfű Gyulát tartotta a mesternek; szellemtörténész lévén nyilván azonosult Szekfű módszerével és tisztelte tárgyismeretét, ám van jó néhány ellentétes vonás is kettejük között. Szekfű Habsburg-rokonszenveivel, katolicizmusával, német mintáival szemben ő a függetlenségi hagyományból kinövő, protestáns, „tiszai magyar” szemléletet képviselte, s bár bölceletében a német idealizmusból indult ki (külön hangsúlyozva a kriticizmus szerepét), az antikvitás és a latinitás is mintát adott számára. A népiségtörténeti iskolával való viszonyát megvilágítja föntebbi, Mályusz Elemér pamfletjére vonatkozó utalásunk. (Egyébként Joó nagyra értékelte a Mályusz módszerét – de nem ideológiáját – követő Szabó István munkásságát.) Minthogy azonban Szekfű a harmincas évek második felében már egyértelműen náciellenes gondolkodó, míg Mályusz óhatatlanul összeköthető (volt) a völkisch ideológiával, Joó Tibornak az e kérdésekben való állásfoglalása a magyar nemzet és állam céljának, érdekeinek a Mályusztól eltérő felfogásából ered. Szekfűvel, Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Szabó Zoltánnal, Kovács Imrével találkozott aztán össze a német ideológia ellen emelt bástyán, a Magyar Nemzetben (mindazonáltal például Bajcsy-Zsilinszkyvel vitába is keveredett ugyanott; a magyar függetlenség későbbi mártírja ugyanis [kezdetben?] nem tudott mit kezdeni Joó állítólagosan „elspiritualizált” nemzetfogalmával). Az a fajta történetírói módszer vagy szemlélet, amelynek Joó Tibor a híve és népszerűsítője volt, a harmincas évek második fele új, neopozitivistának is nevezett történész generációjának kritikáját is kivívta, nemcsak a marxistákét. A Protestáns Szemle 1938-as évfolyamában vita folyt közte és Istványi Géza, a néhány évvel később hősi halált halt fiatal történész között; az utóbbi Hajnal István szociologizáló módszerét tartotta követendőnek a filozófiai szemlélet helyett. Az Istványi által érvként előhúzott egyik Hajnal-szöveget azonban Joó példászerű szellemtörténeti munkának nevezte, ami arra figyelmeztet, hogy a „neopozitivisták” nem azzal a szellem-

¹⁰ Joó Tibor: *Öncsonkítás. Jegyzet Németh László könyvéhez*, Protestáns Szemle 1939/7., 372–376.

történet-koncepcióval vitáztak, amelyet Joó Tibor kifejtett, hanem egy misztikusabb változattal. (Kiderül ez persze abból is, hogy Istványi filozófiai fogalomhasználata rendkívül pontatlan.) Válaszában Joó arra hívta föl a figyelmet, hogy ő és társai a szociológia szerepét éppúgy elismerik, mint Hajnal és köre, sőt ők az igazán realisták, mert a társadalmi fejlődést előidéző „kis mozgások dialektikáját” eredeztetik valahonnan – jelesül a szelemből –, míg a fiatalok nem kutatnak annak eredete után; Joó véleménye az, hogy éppen ez az utóbbi az igazi metafizikai hiposztázis, amelynek forrása a nihilizmus.¹¹

Hogy mennyire megalapozatlan az az állítás, amelyet – egyébként részben doktriner ellenfelei – Joó Tibor gondolatmeneteinek életidegen voltáról, „elspiritualizáltság”-áról terjesztettek, bizonyítja a történetfilozófus ritkán emlegetett és soha nem elemzett publicisztikai munkássága. A Magyar Nemzetben 1939-ben megjelent első féltucatnyi cikke *A magyar nemzeteszmé* bevezető részeiben kifejtett koncepcióját tartalmazza, majd két év múlva újra a nemzetfogalom-értelmezéssel kapcsolatos cikkekkkel kapcsolódik be a napilap munkájába; Szekfü Gyula méltatja – bár a „korszellem”-hez viszonyítva „korszerűtlen könyv”-nek nevezi – az egyik nyári számban Joó *Magyar nacionalizmusát*, a történetfilozófus pedig erre válaszol július 13-án. Ettől az időponttól kezdődően Joó a Magyar Nemzet rendszeres munkatársa lesz az ország német megszállását követő betiltásáig. Ott megjelent írásai az alábbiak szerint csoportosíthatók:

A magyar nemzetfogalomról és ezzel kapcsolatban Magyarország és Európa egymástól elválaszthatatlan voltáról írott, elméletibb jellegű cikkei alkotják az első egységet. Ezekben, tanulmányai gondolatmenetét is követve, több ízben is a *hivatásnemzet* terminusát használta, amelyből kiindulva egy olyan „kisebbségpolitika” kiépítését tartotta szükségesnek, amely megbékíti a nemzetiségeket, hogy azok őszintén, az „anya”-nemzetükhöz való *politikai* csatlakozás igénye és jogkülönbség nélkül vehessenek részt az ország életében. A nép és nemzet fogalmi szétválasztását az akkori jelenre vonatkozóan itt is sürgeti, elsősorban azért, hogy a biológista népnemzet-fogalom ne táplálhassa az uralkodó eszmét. Szorosan idekapcsolódnak azok a kimondottan történelmi vonatkozású írásai, amelyek – olykor egy-egy könyv kapcsán – a magyar história eseményeivel és egyes kimagasló személyiségeivel foglalkoznak: például a *Mohács Magyarországa* (1941. augusztus 27.), a *Nagy Lajos kora* (1942. május 17.), a *Széchenyi akadémiai beszédének jelentősége* (1942. november 27.), *A fejedelem* (1943. február 21.), *A kolozsvári szoborig* (1943. április 18.), *Mátyás király és nemzete* (1943. május 2.), *Károlyi Sándor* (1943. szeptember 8. – ez utóbbinak az a sajátossága, hogy nem a függetlenségi hagyományt tekinti az egyetlen használható magyar örökségnek, hanem a labanc magatartásnak a nemzet védelmében elért eredményeit is méltányolni tudja). 1939. április 9-én Báthory Istvánról írva a lengyel függetlenség védelmének szükségességére figyelmeztet:

¹¹ Joó válaszcikke: *Tudomány és nemzetdek. Szellem és társadalom*, Protestáns Szemle 1938/7–8., 369–377.

tet. Talán e szövegcsoporthból nő ki a hagyományápolással kapcsolatos cikkek, riportok sora. Szemben a korábbi szövegekkel, amelyekben nemzetkonceptiójának (intellektuális értelemben) arisztokratikus vonásait domborította ki, most a nép nemzeté emelése kerül napirendre. Azokról a helységekről közöl beszámolókat, amelynek lakói „A nép voltak, nem a nemzet”, akik csöndben építkeztek, és azzal végeztek a nemzet számára pótolhatatlan munkát, hogy megőrizték a magyarokat – önmagukat. Így nyerhet a kortárs impulzusokat az alföldi Szentés városától, amely átélve a török időket, még az 1848-as törvények előtt megváltotta magát, megteremtve ezáltal a „magyar kapitalizmus” egyik sajátos változatának helyi hagyományait.¹² 1941. október 19-én közli a *Hagyományápolás Egerben* című cikkét, melynek központi eleme az, hogy a „nemzeti érzés és öntudat csak eleven történeti emlékezésből” fakadhat, s hogy az átélésnek pótolhatatlan szerepe van a nemzetnevelésben. November 30-án, az előbbi íráshoz kapcsolódó *Még egyszer a hagyományápolásról* című cikkében egy a tárgyi történeti emlékekért felelős szervezet föllállítására tesz javaslatot. Címjavaslata és a polgári kezdeményezésre mint szervező elvre és erőre való hivatkozása kétségtelenné teszi, hogy ez a cikk volt az – vagy azok egyike –, amelyből néhány hónappal később a náciellenes polgári ellenállás központi szerve, a Magyar Történelmi Emlékbizottság kinőtt. A bizottság fölhívását Bajcsy-Zsilinszky Endre, Barankovics István, Illyés Gyula, Katona Jenő, Kovács Imre és mások mellett Joó Tibor is aláírta.

Külön csoportot alkotnak a magyar szellemi élet aktuális teljesítményeiről szóló írások, könyvkritikák, amelyek legtöbbje az 1943-as *Tudományos élet* című sorozatában jelent meg. A Teleki Intézet egyik könyvében közölt Deér József-tanulmányt méltatva közvetlenül állást foglal az élettér-elmélettel szemben.¹³ E sorozatban – és ez éppen a harmincas évek szellem-történet-vitái későbbi megítélésének szempontjából tanulságos – szigorúan bírálta például Ferdinandy Mihálynak az Árpád-ház történetéről írott, *Az istenkeresők* című „mítosz”-kutató könyvét, illetve általában – szerzőjük ideológiai elkötelezettségétől függetlenül – elutasította azokat a kiadványokat, amelyeket az empiria és a logika kiiktatása jellemezett. Ezt a „szellemi” magatartást *A sugallat* című, 1942. március 1-jén megjelent cikkében tette kritika tárgyává a legszemléletesebben. Az, hogy a frontok mennyire összekuszálódtak ez időben, világosan megmutatja, hogy az egyik cikke nyomán kirobbant, több lapra kiterjedő vita során éppen a materialista völkisch-elmélettel való szembeszállásra predesztinált Református Életben jelent meg egy névtelen cikk, amely Joó Tibort „valami titkos maffia eszköze”-nek nevezte. A Magyar Nemzet 1943. augusztus 25-i számában saját rovatában az egyetemi tanszékek betöltéséről értekezik Joó; eloszlatja a kétségeket: a háború után majd valóban az erre méltók ülnek a katedrára, azaz bekövetkezik „e sarkaiból ki-

¹² JOÓ Tibor: *A nemzet szolgálatában*, Magyar Nemzet 1941. augusztus 3., 9.

¹³ JOÓ Tibor: *Tudományos élet*, Magyar Nemzet 1943. július 24., 4.

fordult, a tárgyilagosság, a logika és racionalizmus s az egyetemesség iránti érzékében úgy megrendült világ helyreállítása”.¹⁴ A sorozaton kívül 1942 augusztusában kétszer is ír Arisztotelész Szabó Miklós fordításában épp ez időben megjelent *Etikájáról*, az „erkölcsi autonómia tisztaságát” állítva a középpontba, s minősíti az európai válságirodalom produktumait is. Éppen az értelmiségi és középosztályi erkölcs vizsgálata és bírálata az előzménye azoknak a cikkeknek, amelyek a társadalmi élet közvetlenül a politika szférájába is tartozó kérdéseit, a konzervativizmus jelenségét, a párt és az osztály, a vezetők és a vezetettek viszonyát vizsgálják, főként az 1942-es évben, s a függetlenség védelmében egységesítendő társadalom víziójának jegyében. 1943 tavaszán—nyarán közli a lap Joó Tibor *Útlevelek Itáliából* című sorozatát; ebben az arra vonatkozó utalások a legszembetűnőbbek, hogy az olaszoknak nem volna szabad föladniuk a humanizmusnak a nemzeti kultúrájukat évszázadokon át tápláló szellemét. Az olaszokhoz kapcsolódik az az írása is, amelyik a legnyíltabban, fogalmi szinten is állást foglal nemcsak a háború, a német szellemihegemonia-igények, hanem a nemzetiszocializmus és a fasizmus ellen is. Az olasz fasiszta állam 1943-as összeomlása idején az új közoktatási miniszternek és Benedetto Crocénak – Joó interpretálásában a szabadságától húsz éven át megfosztott olasz nép igazi hagyományai öréne, „a tiltakozás eleven megszemélyesítője”-nek – a táviratváltását kommentálja.¹⁵ Utolsó írásai között ott van az a maró kritika, amellyel a nemzetiszocializmus utolsó, elméletileg iskolázott magyar ideológusának, Baráth Tibornak *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében* című könyvét szedi darabokra, rábizonyítván a kolozsvári tanszékvezetőre – akinek kinevezéséért, írja, nem az egyetemi autonómia a felelős – a fogalmi és alkotmányjogi pontatlanságok egész rendszerét, a német élettér-ideológia szellemének, sőt terminológiájának átvételét, s az egész szellemi konstrukciónak a magyar nemzet jövőjére nézve minősíthetetlenül káros voltát. E – *Philosophia actualis* című – cikk második része a napilap március 12-i számában jelent meg, azaz éppen egy héttel azelőtt, hogy a német hadsereg megszállta Magyarországot; s ebben az írásban Joó a „demokratikus parlamentarizmus”, „az emberek és népek egyenlőségébe vetett keresztény humanizmus” és a hagyományos magyar kül- és belpolitika mellett tett hitet. Ez az utolsó tőle származó közlemény, amit ismerünk. Budapest ostromának utolsó napján, amint feljött az óvóhelyről, légiakna robbant mellette.

Van még egy közvetlen hivatkozásunk Joó Tibornak a háborús évekbeli magatartására vonatkozóan. A Magyar Filozófiai Társaság 1946. áprilisi közgyűlésének a társaság halottait is búcsúztató jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy „Joó Tibor egyetemi magántanár [...] bátor, radikális ellenzéki szerepet játszott abban, hogy Társaságunk közvé-

¹⁴ JOÓ Tibor: *Tudományos élet*, Magyar Nemzet 1943. augusztus 20., 2.

¹⁵ JOÓ Tibor: *Croce*, Magyar Nemzet 1943. augusztus 11., 6.

leményének irányvonalát mindvégig nem sikerült jobbfelé elhajlítani”. (Természetesen itt a szélsőjobbról van szó.) A társaság szolidaritást vállalt zsidó tagjaival, folyóirata, az Athenaeum egyetlen kézirat közlése elől sem zárkózott el szerzője származása miatt; az egész háborús korszakban csak egy kizárási javaslat hangzott el, amikor Joó és Mátrai László indítottak eljárást a társaság pénztárosa ellen, mert az állítólag volksbundista volt, és mert nyilaskeresztes jelvényt viselt.¹⁶

Végül Joó Tibor e korszakának lezárásaként is, de pályájának, életművének egészére utalóan is idézzünk a Magyar Filozófiai Társaság folyóiratának ugyanebben a kötetében közölt, Hamvas Béla által írt nekrológiájából – a kortárs tiszteletadását az utókor tisztelgése gyanánt:

Az a bomba, amely Joó Tibor életét Budapest ostroma alatt kioltotta, jellegzetes magyar pályát tört meg erőszakosan. Gondolkozónak indult és Böhm Károlyt választotta mesterének. De a német idealizmusból következő doktrínák hatottak rá elhatározóan, és az innen származó gondolatok állottak művének háttérében. Fiatalkora arra az időre esett, amikor nálunk forradalmat jelentett a szellemtörténet. Joó Tibor volt az, aki ennek a szemléletnek teljes módszertanát nálunk kifejtette. Elsősorban történetfilozófus volt, aki a történetben levő alapmozzanatok folyamatosságát és törvényszerűségét kutatta. [...] Mint oly sok magyar tudós, gondolkodó és művész, amikor az idő hívta, otthagya nyugalmas szobáját. Pedig abban az időben már mindenki nemcsak gyanús volt, aki olyan napilapokba írt, mint ő. Ennél több. Az uralkodó kormányzat ellensége volt. Viszont szívükbe zárták azok, akik minden ellenzéki szóért hálások voltak: hírt kaptak arról, hogy tiltakozásukkal nincsenek egyedül. Joó Tibor tudósnak indult és egy csapással a közélet embe-
re lett. A háború közepétől kezdve az ilyen vakmerő ember már állásával és szabadságával játszott. Joó Tibor kimondta azt, amit gondolt, többször a józan óvatosság ellenére is. Amilyen mértéktartó gondolkodó volt, olyan szenvedélyes harcos lett. Barátai, tanítványai és olvasói sok olyan esetre emlékeznek, amikor egyenest kihívóan szállt szembe az erőszakkal és a hazugsággal. Emlékezetünkben is úgy él, mint az ellenállás egy legelső és kezdeményező, ugyanakkor egyik legbátrabb alakja.¹⁷

¹⁶ Lásd *Jegyzőkönyv a Magyar Filozófiai Társaság 1946. április hó 26-án a Bölcsészeti Kar V. számú tantermében tartott rendkívüli közgyűléséről*, Athenaeum 31–32. [1945–1946], 57.

¹⁷ HAMVAS Béla: *Joó Tibor*, Athenaeum 31–32. [1945–1946], 36.